

## **Оксана Коваленко,**

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені Володимира Короленка

[kovksana@gmail.com](mailto:kovksana@gmail.com)

<https://orcid.org/0000-0003-0980-2870>

## **Юрій Пуголовок,**

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

[yuriy.puholovok@gmail.com](mailto:yuriy.puholovok@gmail.com)

<https://orcid.org/0000-0002-7610-8005>

# МЕТАЛЕВІ АКСЕСУАРИ ЛЮЛЬОК (за етнографічними та археологічними матеріалами з Полтавщини)

У публікації розглянуто процес поширення моди на куріння люльок форми «штумель» (stummel), які були популярними на території підросійської території України від кінця XVIII ст., а особливо, в першій чверті XIX ст., й побутували аж до витіснення їх цигарками у XX ст. Із залученням археологічних і етнографічних джерел встановлено технологію виготовлення аксесуарів до цих люльок, з'ясовано назви структурних частин. Подано фото та розшифрування рукопису з експедиції відомого археолога, етнографа, керамолога кінця XIX – XX ст. Іван Зарецького, присвяченого процесу виготовлення люльки із дерева, із металевими прикрасами та кришечкою. Запис зробив майстер Лука Мелешка з с. Велика Павлівка на Зіньківщині. У цьому документі є малюнок люльки із кришкою та прикріпленою протичкою із підписами частин виробу. Проведено аналіз виготовлення металевих частин люльок. Вивчено деталі — збережені частини від 19 люльок із археологічних досліджень на Полтавщині, переважно у місті Полтаві. На основі стратиграфічних спостережень і європейських аналогій встановлено час їхнього побутовання — кінець XVIII – 1830-ті рр.

**Ключові слова:** археологія, люлька, аксесуар люльки, Полтава, Велика Павлівка, Полтавщина, Іван Зарецький.

DOI: 10.15407/mics2022.02.204

УДК 94 (477.53)

© Оксана Коваленко, Юрій Пуголовок, 2022

<sup>1</sup> А. Чекановський і Л. Чміль, «Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі)», *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1995-3* (1996): 99-108; С. О. Біляєва і О. Є. Фіалко, «Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.)», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 14 (2005): 79-86; О. Коваленко, «Глиняні люльки XVII-XVIII століття (термінологічна розвідка)», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 15 (2006): 78-82; О. Коваленко, «Технологія виготовлення люльок XVII-XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини)», в *Полтавський краєзнавчий музей: збірник наук. ст. 2005 р.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток* (Полтава, 2006), 62-74; Ю. О. Пуголовок і Є. С. Калашник, *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто* (Київ; Полтава, 2009), 96-100; А. Chekanovskiy, "Ceramic pipes for tobacco smoking of the 17th-early 19th centuries from archaeological excavations in Kyiv", in *Ceramics and glass as a source for research on the past. The 4th International Symposium on Pottery and Glass OSTRAKON* (Wrocław, 2019), 41-42; Yu. Puholovok, "Ceramic Toys and Spare Time Items of Townspeople in Hetman Ukraine in the 18th Century: on Materials from an Excavation in Poltava", *Europa Postmediaevalis* 2 (2020): 160-162; А. Чекановський і С. Павленко, «Про деякі фасони українських керамічних люльок для паління тютюну за знахідками в Народичах (Житомирська обл.)», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 30 (2021): 106-108.

**В**ивчення тютюнокуріння в Європі давно є окремим напрямом у науці та музейництві, що засвідчує велика кількість опублікованих матеріалів і окремих спеціалізованих музеїв люльок, як-от: Deutsches Tabakpfeifenmuseum у Рені (Німеччина), Rijpenkabinet в Амстердамі (Нідерланди), Musée d'anthropologie du Tabac у Бержераку (Франція), Österreichisches Tabakmuseum у Відні (Австрія), Muzeum Dzwonów i Fajek у Перемишлі (Польща) тощо. Натомість в Україні люльки і досі не стали об'єктом спеціалізованого дослідження, за небагатьма винятками, й представлені в музеях суто як окремі тематичні елементи експозицій. Якщо здобуті під час археологічних досліджень люльки XVII-XVIII ст. періодично вводять до наукового обігу й аналізують в окремих локальних межах<sup>1</sup>, то аналітичних праць, окрім монографії про люльки Полтавщини<sup>2</sup>, наразі немає. Також немає узагальнених робіт, присвячених аксесуарам люльок XVII-XIX ст. з українських терен. У цій статті спробуємо розглянути на основі археологічних і етнографічних матеріалів Полтавщини металеві аксесуари до люльок і технологію їхнього виготовлення.

Вольфганг Шивельбуш (Wolfgang Schivelbusch), популярно описуючи еволюцію куріння від люльки до сигарети, влучно зауважив, що збереглася основна функція куріння — заспокоєння та зосередження (як її тоді вбачали), але зазнали змін форми її реалізації<sup>3</sup>. У XVII-XVIII ст. в Європі й на українських землях переважали люльки, виготовлені з глини й фаянсу. Перші виробляли місцеві гончарі, другі — привозили переважно із володінь Османської імперії<sup>4</sup>. Дерев'яні люльки були радше винятком із правила, чисельно не переважали (їх виявлено, наприклад, на місці Берестейської битви<sup>5</sup>). Люльки із металевих сплавів і дерева поширилися вже в наступному столітті.

У XIX ст. в Європі відбулися цікаві й раптові зміни у моді на пристрої для куріння, які коротко можна окреслити як перехід від невеликих за розміром керамічних люльок до виготовлених на французьких фабриках великих фаянсових яскраво і художньо прикрашених люльок, які входять у вжиток повсюдно в Європі. І, на останньому етапі змін, з 1880-х почали переважати дерев'яні люльки. Детальніше цю еволюцію та соціальні чинники, які вона ілюструє, розглянуто в книжці Дона Дюко (Don Duso)<sup>6</sup>. Тоді ж до інструментів для куріння додалася сигара, а в другій половині століття — і сигарета, що свідчило про пришвидшення темпів життя європейців<sup>7</sup>. Адже куріння люльки потребує доволі тривалого часу: процес підготовки листя тютюну, набивання, розкурювання, довгий процес самого куріння, догляд за люлькою та аксесуарами. Люлька, певною мірою, була складовою неквапливих розмов, давала можливість зробити паузу, зібратися з думками, зануритися у внутрішній світ тощо. А отже вона була частиною поведінкової культури. Ця неквапливість у споживанні притаманна домодерному суспільству: «Стандарт спокою та зосередження якоїсь епохи можна

<sup>2</sup> О. Коваленко, Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) (Опішне: Українське Народознавство, 2008).

<sup>3</sup> В. Шивельбуш, Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів (Київ: Ніка-Центр; Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2016), 130.

<sup>4</sup> Коваленко, Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини), 26.

<sup>5</sup> Д. Я. Телегін, ред., Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: навч. посібник (Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1997), 80.

<sup>6</sup> D. H. Ducso, *Century of Change, the European clay pipe, its final flourish and ultimate fall 1830–1940* (Amsterdam: Pijpenkabinet Foundation, 2004).

<sup>7</sup> Шивельбуш, Смаки раю, 130.

<sup>8</sup> Там само, 131.

<sup>9</sup> Chique stummels. Pipemuseum. Amsterdam. <https://pipemuseum.nl/nl/chique-stummels>.

<sup>10</sup> Коваленко, Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини), 42, мал. 17.

<sup>11</sup> Tobacco pipe 1760–1830, Germany (?), Pipemuseum, Amsterdam, <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-18-100>.

відчитати за панівним курильним приладдям»<sup>8</sup>. Власне, зміна люльок на сигарети загалом є одним із маркерів змін способу життя, його своєрідного «пришвидшення» в модерний час. Люльки ж чітко було поділено на дві групи. Перша — високохудожні твори мистецтва з фаянсу, що належали лише елітарним прошаркам суспільства. Від часу появи в 1780 р. вони стали своєрідними основами для виготовлених вручну картин-мініатюр: портретів, зображень у галантному стилі, пейзажів та історичних сцен, часто оздоблених сусальним золотом. Лідером у цьому виробництві була берлінська мануфактура: *Königliche Porzellan Manufaktur*<sup>9</sup>. Друга група — дерев'яні люльки, що були масовим товаром і частиною матеріальної культури повсякдення більшої частини простолюду.

На території підросійської України ці процеси мали певні відмінності. Тут не було великої моди на вишукані фаянсові люльки, хоча вони й побутували в середовищі приїжджих військових чинів і в панських маєтках Полтавської губернії<sup>10</sup>. До кінця XVIII ст. тут переважали глиняні люльки. А відтоді й до 1830-х кількість глиняних стрімко зменшилася, натомість стали популярними дерев'яні люльки. Спочатку в колах військових на території європейської частини Московії, а відтак і серед широких верств населення поширилися дерев'яні люльки форми «штумель» (від нім. *stummel*), які завозили з Німеччини<sup>11</sup>. Саме вони переважатимуть з-поміж інших пристроїв для куріння аж до витіснення їх цигарками у XX ст. Поширеність цих масових, неелітарних виробів забезпечував імпорт, а згодом кустарне виробництво. Зауважимо, що порівняння європейських матеріалів зі знайденими на території сучасної України підтверджує синхронність їхнього поширення. Привезені російськими вояками європейські люльки стали «модними», що сприяло появі власного місцевого виробництва.

Загальна історія пристроїв для куріння є поза фокусом нашого невеликого дослідження, тож зосередимося на змінах різновидів і технологій виготовлення люльок наприкінці XVIII — у XIX ст. Чому ж відбулися ці зміни? Передусім, глиняні люльки зникли з масового вжитку українців через зменшення експорту з Османської імперії та послаблення торговельних і культурних зв'язків, спричинене російсько-турецькими війнами та знищенням Запорозької Січі. Місцеві глиняні зразки, які теж були доволі популярними, все ж не витримували конкуренції з вишуканими турецькими люльками й поступово теж витіснялися дерев'яними. Форма організації традиційного гончарства в цей час також зазнає кардинальних змін. Такі чинники, як поява мануфактур, заміна гончарних виробів виготовленими з інших матеріалів, поширення фаянсових і порцелянових виробів, змінюють повсякдення мешканців колишньої Гетьманщини. Колишня старшина, а від кінця XVIII ст. — малоросійське дворянство зналися на європейській моді й активно використовували тамтешні пристрої для куріння.

<sup>12</sup> В. Назаренко, «Квартирне питання» та господарська діяльність особового складу російського гарнізону м. Києва у другій половині XVII–XVIII ст.», 2016, <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2076-vadym-nazarenko-kvartyrne-pytannia-ta-hospodarska-diialnist-osobovoho-skladu-rosiiskoho-harnizonu-m-kyieva-u-druhii-polovyni-xvii-xviii-st>.

<sup>13</sup> Телегін, ред., *Археологія доби українського козацтва*, 80.

<sup>14</sup> Tobacco pipe 1828–1835, Germany, Porzellanfabrik Tettau, Amsterdam, <https://pipemuseum.nl/en/collection/arm-21-990>.

<sup>15</sup> Дослідження Полтавської археологічної експедиції ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, керівник Пуголюк Ю. О.

Натомість у середовищі простолюду поширювалися спрощені форми дерев'яних люльок — дешевих у виконанні, доступніших за ціною. Як уже згадано, можемо пов'язувати поширення німецьких люльок «штумель» саме із середовищем військових, взоруванням російської армії на німецькі військові звичаї. Можливо, ці люльки були своєрідним маркером саме військового контингенту, ознакою солдатської субкультури. Дослідник Вадим Назаренко зазначає, що солдати київських гарнізонів купували собі люльки самі, вони не були складовою державного забезпечення вояків. А дружини особового складу київського гарнізону продавали тютюн на київському Подолі<sup>12</sup>.

Попит зумовлює пропозицію: з'являються центри дерев'яного люлькарства й спеціалісти із виготовлення металевих аксесуарів. Через низький рівень доходів загальної маси населення в підросійській Україні масового поширення сигар і сигарет у XIX ст. не було, тож «люлькове панування» у сфері куріння тривало до кінця першої чверті XX ст.

Дерев'яні люльки мали металеві аксесуари — окуття чашечки й мундштука, кришечку й протичку. У глиняних люльках теж подеколи була кришечка, що кріпилася до тоненького окуття чашечки. Глиняні й фаянсові чашечки не потребували такої металевої частини, як окуття мундштука, у них дерев'яний чубук вставлявся просто до отвору. Окуття виготовляли з міді й подеколи із благородних металів<sup>13</sup>. Такі аксесуари мали навіть високохудожні фаянсові люльки у XIX ст.<sup>14</sup>

Археологічні дослідження свідчать, що глиняних і фаянсових люльок із кришечками у XVII–XVIII ст. було дуже мало. Натомість у культурних шарах кінця XVIII — першої чверті XIX ст. їхня кількість суттєво зростає. Вочевидь це пов'язано із поширенням на підросійських українських землях європейської моди на люльки «штумель» і розвитком відповідного місцевого виробництва. Проілюструємо викладені тези матеріалами археологічних досліджень на Полтавщині.

Найбільшу кількість металевих аксесуарів люльок знайдено під час розкопок<sup>15</sup> останніх років у м. Полтаві. Зокрема, у 2019 р. на вул. Пилипа Орлика в культурному шарі XVIII ст. виявлено вісім таких виробів (рис. 1, 1–5, 11–13; 2, 1, 3, 4, 6–8). У 2020 р. в розкопі на Першотравневому проспекті в культурному шарі виявлено три деталі від люльок (рис. 1, 6, 7, 14; 2, 11; 3; 4). Два вироби знайдено 2021 р. у культурному шарі на місці реконструкції скверу пам'яті Героїв України (рис. 1, 8, 15; 2, 2; 4), ще два — в заповненні «корчми», поруч із обласною бібліотекою (рис. 1, 9, 10). Територіально це ділянки колишньої Полтавської фортеці, які, попри освоєність ще у XVII ст., активно заселялися і функціонували саме з другої половини XVIII ст. і зазнавали реконструкційних планувальних змін за часів перетворення Полтави на центр Малоросійського генерал-губернаторства (з 1802 р.).

Треба зауважити, що металеві кришечки й інші аксесуари не знайдено під час попередніх розкопок Полтави 1990–2000-х рр., причиною чого, на нашу думку, був брак уваги до комплексів пізнього періоду ранньомодерного часу під час досліджень шарів полкового міста та проблеми з атрибуванням подібних виробів.

Полтавська колекція містить 10 кришечок до люльок і 4 окуття мундштука. Кришки мають діаметр 2,5–3,0 см, висоту від 0,2 до 1,2 см, що відповідає типовим розмірам люльок. Усі вони мають форму циліндра з увігнутими боковими краями. Окуття теж циліндричні з отворами для чубука й зубчастим завершенням. Майже у всіх кришечках збереглися бокові отвори для кріплення до люльки. Сім кришечок мають стовпчик зверху або його рештки. Дві кришечки мають зверху наскрізні отвори, які можуть бути залишками від кріплення декоративних елементів.

Переважає більшість таких виробів неорнаментовані, однак три кришечки й одне окуття мають доволі складне оздоблення. Один виріб прикрашено прокресленими рисками по боковій частині (рис. 1, 2; 2, 4). Кришечка (рис. 1, 4; 2, 3) зверху має виділену опуклість, яка обмежена чеканною зубчастою



Рис. 1. Аксесуари люльок із розкопок у м. Полтаві. Кінець XVIII – перша третина XIX ст. Металевий сплав, лиття, карбування. Розкопки Юрія Пуголовка 2019–2021 рр.

<sup>16</sup> О. В. Коваленко і Р. С. Луговий, «Звіт про проведення археологічних розкопок поселення XVII–XVIII ст. в смт Опішне Зіньківського району Полтавської області у 2018 році», 2019, ф. 1, мал. 62, 63, Науковий архів Інституту археології НАНУ.

смугою. В аналогічній техніці прикрашено і верх, і бокові грані ще однієї кришечки (рис. 1, 7). Найбагатше прикрашено виріб (рис. 1, 10), на боковій частині якого уміщено прокреслений зигзаг, а у верхній частині — декоративну накладку у формі стилізованої зірки. Орнамент єдиного прикрашеного окуття складається із поєднання зубчастих подвійних кіл і зигзагу на боковій поверхні й подвійних кіл навколо отвору (рис. 1, 15; 4).

Територіально близькою аналогією до описаних предметів є кришечка, що походить із розкопок ями кінця XVIII — першої половини XIX ст. в колишньому містечку Опішні (Зіньківщина)<sup>16</sup> (рис. 5). Форма округла, 5,0×3,3 см. З одного боку — застібка, з іншого — плоска пластинка для кріплення, краї прикрашені зубчиками, по центру — округлий стовпчик.



Рис. 2. Аксесуари люльок із розкопок у м. Полтаві. Кінець XVIII — перша третина XIX ст. Металевий сплав, лиття, карбування. Розкопки Юрія Пуголовка 2019–2020 рр.

<sup>17</sup> О. Супруненко і О. Сидоренко, «Матеріали козацької епохи із заплави Сули поблизу Лубен», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 21 (1) (2012): 18, рис. 14.

<sup>18</sup> І. Кулатова, «Знахідки козацької доби з Більського городища», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* 22 (1) (2013): 92, рис. 1: 4.

<sup>19</sup> Л. А. Охріменко, «Археологічна подорож у "сиву" давнину», в *Археологічні дослідження Більського городища-2017* (Київ; Котельва, 2018), 278, 280, 281, рис. 14–18.

Інші знахідки походять із археологічних розвідок. Зокрема, біля с. Засулля (Лубенщина) знайдено кришку розширено-конічної пустотілої форми з петлею кріплення до металевого кільця основи на чашечці. Має зубчасту основу, подвійний прокреслений зигзаг-декор на тулубі та мідну накладку у формі десятигранника, вкритого по краю двома концентричними колами пуансонного візерунка. Діаметр цієї кришки – 3,2 см. О. Б. Супруненко й О. В. Сидоренко датують знахідку XVIII ст. і вважають турецьким імпортом<sup>17</sup>. Ця знахідка подібна до кришки люльки, що походить із культурного шару XVIII–XIX ст. з розкопок на Першотравнево-му проспекті в Полтаві (рис. 1, 7).

Біля с. Більськ виявлено три кришки, зокрема одну – під час археологічних розвідок. Вона конічної форми з відламану петлею, із зубчастою по краю основою кріплення на чашечці люльки. Прикрашена зигзагом, мідною накладкою у вигляді дев'ятикінцевої зірки з пуансонним візерунком. Діаметр покришки зверху – 2,9 см, висота – 1,4 см<sup>18</sup>. Дослівно використавши опис вищезгаданої кришки люльки із Засулля, авторка публікації І. М. Кулатова позначає кришку із Більська так: «Туреччина, XVIII ст.». Проте зауважимо, що ця кришка повністю збігається з тією, що походить із розкопок «корчми» першої третини XIX ст. у Полтаві (рис. 1, 10).

Ще дві кришки передали до фондів історико-культурного заповідника «Більськ» місцеві мешканці. Вони мають розміри 1,05×2,6 см і 1,5×2,9 см і типові для цих виробів форму та декорування. Одна із них, прикрашена десятикінцевою квіткою, аналогічна виробу з Опішні. В публікації вони також атрибутовані як «покришки до керамічних люльок-носогрійок XVII–XVIII ст.»<sup>19</sup>.



Рис. 3. Аксесуари люльок із розкопок у м. Полтаві. Кінець XVIII – перша третина XIX ст. Металевий сплав, лиття, карбування. Розкопки Юрія Пуголова 2019 р.

<sup>20</sup> Щиро дякуємо керамологині Наталі Візир (Vasa, Finland) за віднайдення цього документа й дозвіл його опублікувати.

<sup>21</sup> Архівні матеріали Івана Зарецького. Наукова бібліотека Оренбурзького історико-краєзнавчого музею (Оренбург, Російська Федерація). 2 арк.

Отже, усі матеріали з розвідок автори публікацій датують козацькою добою, однак ми висловлюємо щодо такої думки застереження. Подібність цих аксесуарів із європейськими матеріалами 1780–1830-х, полтавськими знахідками, які походять зі стратифікованих розкопок, територіальна близькість до центру люлькарства XIX – початку XX ст. й етнографічні відомості дають підстави вважати, що вони можуть бути не імпортними, а місцевими, й належати до значно пізнішого часу.

Виготовляли подібні аксесуари місцеві ремісники, майстри з оброблення кольорових металів. Детальні етнографічні джерела дають змогу визначити всі етапи виготовлення пристроїв для куріння. Відомий український археолог, етнограф, музейник, краєзнавець Іван Антонович Зарецький зібрав значний комплекс джерел і матеріалів, які становлять науковий інтерес і сьогодні. В його доробку є рукопис<sup>20</sup>, у якому описано процес виготовлення люльки з дерева та мідного сплаву. Запис зробив майстер, унтерофіцер Лука Степанович Мелешко з с. Велика Павлівка на Зіньківщині (Полтавщина), на прохання І. Зарецького<sup>21</sup> (див. рис. 6 і додаток).

Етнографічну фіксацію було зроблено, ймовірно, 1893 р., коли Іван Зарецький вивчав гончарний кустарний промисел на території Полтавської губернії. Його цікавили матеріали, знаряддя, інструменти гончарного виробництва; техніка виготовлення, орнаментування і випалювання виробів; економічні умови праці майстрів; місця збуту готової продукції та багато інших питань функціонування традиційного гончарства на Полтавщині. Побіжно він фіксував інші вияви народних промислів краю, тож збереглися дані про назви частин, форму, процес виготовлення люльки з дерева й металу.

Отже, майстер Лука Мелешко, колишній унтерофіцер, виготовляв люльку «штумель»: витісував із дерева і прикрашав аксесуарами та кришкою із мідного сплаву. Цей факт засвідчує поширення таких люльок серед широких верств населення підросійської України.



Рис. 4. Аксесуар люльки з розкопок у м. Полтаві. Кінець XVIII – перша третина XIX ст. Металевий сплав, лиття, карбування. Розкопки Юрія Пуголова 2021 р.



<sup>22</sup> Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, *Твори в шести томах*, т. 2 (Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1956), 399.

<sup>23</sup> В. П. Теплицький, *Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні* (Київ: Наукова думка, 1959), 178.

<sup>24</sup> *Кустари и ремесленники Полтавской губернии. По сведениям собранным в 1898 и 1900 гг.* (Полтава: Типо-литографія Д. Фишберга, 1901), 32–33.

<sup>25</sup> О. В. Сидоренко і О. В. Коваленко, «Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII–XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів)», *Археологічний літопис Лівобережної України 1–2* (2000), рис. 5: 3; Телегін, ред., *Археологія доби українського козацтва*, рис. 24: 3, 5.

Згадка про це є, зокрема, у Григорія Квітки-Основ'яненка, твори якого є своєрідним зрізом побутової культури початку XIX ст.: «Що за чудесна була (люлька. — Авт.)! Корінькова (тобто зроблена з кореня. — Авт.), з кришечкою і з мідним ланцюжком»<sup>22</sup>.

Село Велика Павлівка, де мешкав Мелешко, було відоме як центр дерев'яного люлькарства Полтавщини у другій половині XIX ст. Тут виготовляли люльки з коріння клену й липи<sup>23</sup>. За статистичними даними про кустарів і ремісників Полтавської губернії 1898 й 1900 рр., у селі працювали 50 люлькарів<sup>24</sup>. Матеріали — «пеньки кленовіе» — купляли у місцевих торговців. Для порівняння, зауважимо, що за загальної кількості чоловічого населення 2549, жіночого — 2532 особи, інших ремісників було небагато, а саме — ткачів 100 (переважно домашнє виробництво), кравців — 25, шевців — 10, бондарів — 6, столярів — 5, теслярів — 20, річників 2, музикантів — 2.

Виріб виготовляли із кленового тиньку (так називали верхній шар кленової деревини). Сокирою робили заготовку, далі доводили до потрібної форми ножиком, просвердлювали отвір спиралеподібним знаряддям — «буравчиком» (форму цього невеличкого свердла можна реконструювати за археологічними знахідками)<sup>25</sup>, вибирали рештки деревини із отворів «провушником». Для шліфування люльки використовували спеціальні «наждачки» — шкіряні шматочки «кожки», на які приклеювали пісок. Наприкінці дерев'яну основу люльки намазували олією й гартували в печі, після чого вона набувала гарного червоного відтінку.

Наступним етапом було створення аксесуарів до люльки з міді. Спочатку виготовляли кришечку. Для цього порізану на маленькі квадрати червону мідь клали у черепок (уламок посудини) із розжареним вугіллям, після нагрівання давали охолонути й вистукували молотком, повторюючи це кілька разів. Далі мідний квадрат клали на «колодку» (дерев'яну форму із круглим отвором) і маленьким молоточком вистукували, надаючи форму. Мідь



Рис. 5. Кришечка до люльки з Опішні (Полтавщина). Кінець XVIII — перша третина XIX ст. Металевий сплав, карбування. Розкопки Оксани Коваленко 2018 р.

<sup>26</sup> Телегін, ред., Археологія доби українського козацтва, 53.

весь час тримали теплою, щоб була можливість її згинати й різати. Напилком вирізували внизу зубці. Припаювали вушка й надівали на люльку за допомогою маленького молоточка, немов обгортаючи навколо деревини. Прикрашали, ножицями вирізаючи квіточки, шліфували згаданими «кожками» до посвітління міді. Так само робили «верхняк», у який вставляли чубук, із тією лише відмінністю, що для кріплення кришки в її вушко вставляли дріт і заклепували. Опису виготовлення протички, яку прикріплювали до люльки, автор не наводить, можливо, ланцюжок і залізу протичку купували у ковалів окремо.

Процес виготовлення таких кришечок майже не змінився від часу переважання виробів із глини, адже за формою та прикрасами вони не відрізняються від пізніших. Із розкопок на місці Берестейської битви походять знаряддя майстрів художнього оброблення металевих сплавів: долотце із розклепаним кінцем і втулкою для руків'я, долотце-пунца зі звуженим кінцем, маленький молоточок із кільцем для підвішування на поясі<sup>26</sup>. Ці знахідки засвідчують можливість виготовлення подібних виробів, за наявності сировини, навіть у похідних умовах.

Отже, процес виготовлення кришечок до люльок, який є етнографічно зафіксованим, можна з обережністю застосовувати і для більш ранніх часів, а саме до XVII–XVIII ст. Водночас, не можна однозначно датувати кришки до люльок — нестратифікованих археологічних матеріалів, які не мають супутнього датування, зокрема козацькою добою, адже вони можуть бути значно пізнішого походження, навіть XIX — початку XX ст.

Насамкінець зацентруємо увагу на 15 назвах структурних частин люльки та аксесуарів, зафіксованих у описі Мелешка (рис. 6; 7). «Трубка» (люлька) — дерев'яна частина пристрою для куріння. «Кришка» (кришка, покришка) — металева частина для накриття пристрою для куріння, яка кріпилася на металеве окуття верхньої частини чашечки люльки — «крисовий верхняк», мала «стовчик» — невеликий конусоподібний виступ угорі для зручного відкривання, «ушко» (вушко) для кріплення й «носик» (застібку) для закривання, щільнішого прилягання. Відросток люльки також був окутий металом і складався з двох частин: «шийкового верхняка» й «моштука» (мундштука). В останній вставляли дерев'яну частину для виведення диму — «чубук». До краю мундштука за «кольцо» (кільце) кріпилася «цепка» (ланцюжок), на якому висів залізний пристрій для прочищення люльки, протикання тютюну для кращої тяги й видалення нагару — «протичка». Вона мала форму гострого штиря з декоративним верхів'ям, що мало «кольцо» (кільце) й «жабку» (елемент, віддалено схожий на цю тварину). Ще один декоративний елемент — «поясок», зубчасте металеве окуття.

Цікаво, що частина перелічених назв має деякі аналогії в гуцульському «мосежництві» початку XX ст. — виготовленні різноманітних виробів із металів, зокрема люльок і аксесуарів



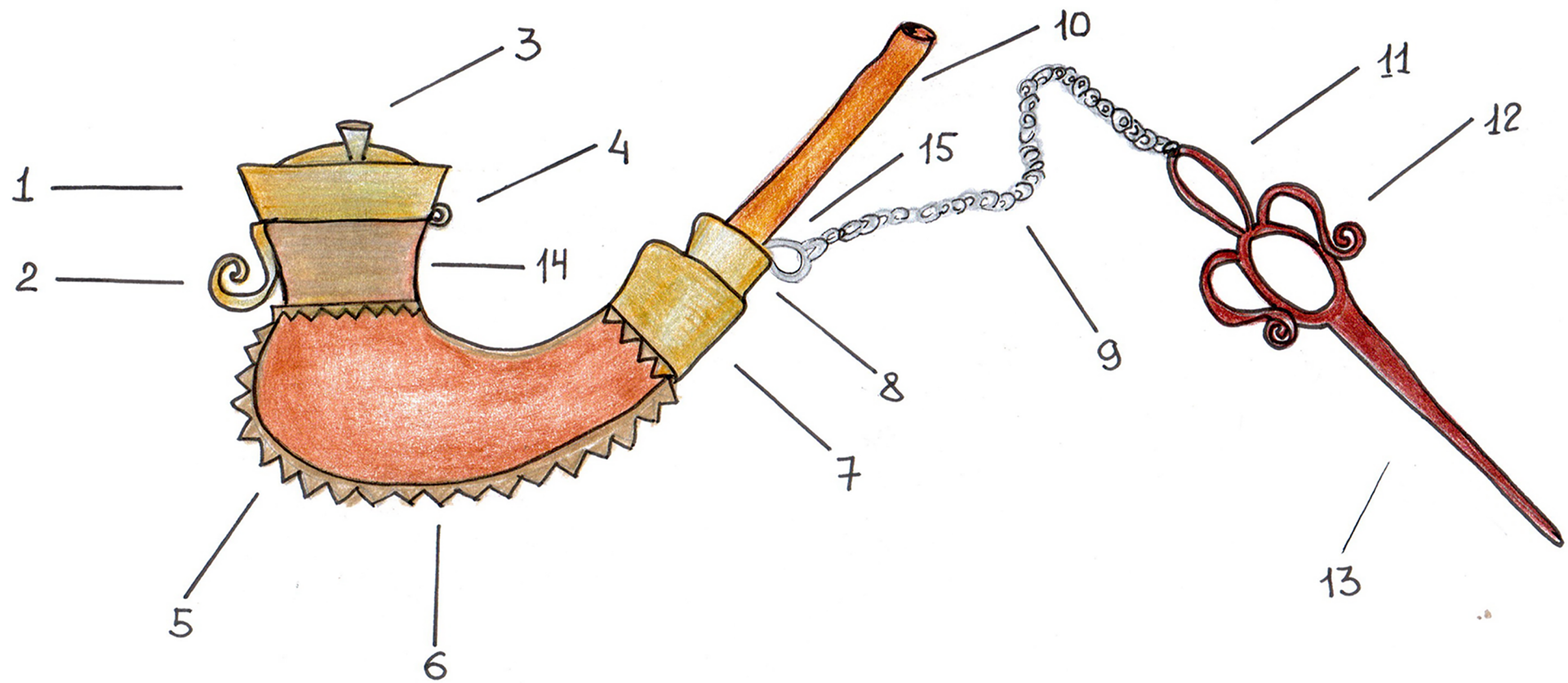


Рис. 7. Реконструкція люльки із зазначенням назв елементів і структурних частин за рукописом Луки Мелешка: 1 – «кришка», 2 – «носик», 3 – «стовчик», 4 – «ушко», 5 – «трубка», 6 – «поясок», 7 – «шийковий верхняк», 8 – «моштук», 9 – «цепка», 10 – «чубук», 11 – «кольцо», 12 – «жабка», 13 – «протичка», 14 – «крисовий верхняк», 15 – «ушко». Малюнок Оксани Коваленко

<sup>27</sup> Х. М. Содомора, «Металеві прикраси і доповнення в традиційному чоловічому костюмі українців Карпат кінця XIX — початку XX ст.: історія, типологія, художні особливості» (Дис. канд. мистецтвознавства, Львів, 2020), 71, 130.

<sup>28</sup> В. Шухевич, *Гуцульщина* (Верховина: Гуцульщина, 1997), 276, 277.

<sup>29</sup> Содомора, «Металеві прикраси», 130.

<sup>30</sup> О. М. Пошивайло, *Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна (Гетьманщина)* (Київ: Молодь, 1993), 133.

до них. Люльки переважно виготовляли з латунних або нейзильберових блях, зрідка відливали<sup>27</sup>. Зокрема, у своїй відомій праці, вперше виданій 1901 р., Володимир Шухевич згадує про такі частини пристрою для куріння: «вершок», у який накладали тютюн; «сподок», у який затикали «цибух», частину якого, «пищок», брали до рота<sup>28</sup>. «Місце з'єднання вершка зі сподком прикрашується гребенем або плетінкою. Вершок накриває гладка, трохи вигнута накривка»<sup>29</sup>.

**Висновки.** Із обережністю можемо припускати, що на території підросійської України у XVII і до кінця XVIII ст. кількісно переважали глиняні люльки. В середовищі елітних прошарків побутували європейські вироби з порцеляни й фаянсу. Проте в масовому вжитку вони не були. До 1830-х кількість глиняного знаряддя для куріння стрімко зменшилася, натомість мода була на люльки. Від кінця XVIII ст., а особливо в першій чверті XIX ст., спочатку в середовищі військових, а згодом і широких верств населення були популярними дерев'яні люльки форми «штумель» (*stummel*). Саме вони переважали серед інших пристроїв для куріння аж до витіснення їх цигарками у XX ст. Ці дешеві речі, з доволі простими у виконанні, невігадливими аксесуарами, стали своєрідною ознакою військового середовища, а пізніше бідних містян.

Загальні археологічні стратиграфічні спостереження, зокрема матеріали з Полтави, дають змогу припустити, що подібні вироби поширилися серед мешканців Полтави із кінця XVIII ст. Піком нової моди на ці вироби у місті можна вважати кінець 30-х років XIX ст. Однак зауважимо, що із розширенням джерельної бази цю дату може бути змінено.

Як у технологічних прийомах виготовлення, так і в назвах частин знаряддя для куріння простежується певна подібність на широкій території українських земель. Технологія виготовлення окремих елементів, зокрема кришок, зберігалася впродовж кількох століть і побутувала в кустарному виробництві кінця XIX — початку XX ст.

## ДОДАТОК

Документ, який подано нижче, зберігається в Науковій бібліотеці Оренбурзького історико-краєзнавчого музею (Російська Федерація). Туди він потрапив після переїзду І. Зарецького до м. Оренбурга, де він організував кустарне виробництво<sup>30</sup>.

Текст написаний на двох аркушах жовтого паперу, з обох боків, чорнилом чорного кольору (рис. 6). Окремі слова вигоріли до синього. На першому аркуші зображено люльку з кришкою та прикріпленою протичкою із підписами структурних частин виробу. Описані етапи роботи пронумеровано арабськими літерами. В публікації текст поділено на абзаци за цією нумерацією для полегшення сприйняття змісту. В повному обсязі документ опубліковано вперше зі збереженням орфографії та пунктуації оригіналу.

Арк. 1 (рис. 6). Собствиноручная работа, изобретатель этой работы Полтавской губерний Зеньковскаго уезда унтеръ офицеръ Лука Степанович Мелешко, селенія Великой Павловки.

1°. Рассказъ о своей работе какъ надо трубку зработатъ.

2°. Трубка она диривяная з дерева кленоваго тынька затесана обикновеннымъ тупоромъ.

3°. береця в руки ножъ и тодъ начинаетъ ее обстругуватъ, кода ее остружитъ то тода есть тако малынькой буравчикъ которимъ ея в середини провиртуимъ и потомъ опять есть такой малинько правушникъ которимъ после буравчика роздобуваемъ.

4°. есть у насъ такія мягкія кожание квадратнія виличини у ладонь кусочки которія мочимъ клей и розвариваемъ его и намазиваемъ туже сами кусочки а зверху посипаемъ мелкимъ пискомъ а потомъ даемъ имъ засыхатъ кода они засохнут тода ними дерево вичищаемъ и кода вичистимъ то тода мажимъ Алелю и ставимъ в горячую печку раза 2 или 3 отево она такая делается гладкая и красная, потомъ объясню вамъ какъ нада ее зработатъ.

5°. покупаемъ красную и жолтую медь плотимъ за красною 40 коп. за 1 фунтъ а за жолтою 3 к. //

Арк. 1 зв. (рис. 6). 6°. и рубаемъ краною мидь на такие малинькое квадратное чотириугольное кусочки (далі намальовано квадрат і підписано «ето онъ». — Авт.). Смотря по трубки если большая и кусочки большіе если меншая и кусочки меншіе а потом такой нибольшой чирипокъ набираемъ у него жару и кладем туда эти кусочки в жаръ и нада туда дуть пока оно стани червонои дуть всё нада губами потомъ кода станет червоное то тода выбрасиваемъ его на землю и даемъ ему схолодатъ а кода схолони тотода молотомъ до такой стальной бабки протукиваем такъ какъ ето в кузни и такъ повторяеця несколько разъ.

7°. а тода виделуемъ на такие штуки (намальовано коло. — Авт.) круглія а тода есть у насъ вотъ такая колодка и на ней ковадло (далі намальовано прямокутник із двома лініями вгорі й підписами: «головка», «носик». — Авт.) а на этой колодки на дереву ямка тода етою круглою штуку на ту ямку положимъ и молоткомъ малынькимъ уминаемъ а кода нимного умнѣм то тода на етомъ ковадли на носику всё молоткомъ нажимаемъ несколько разъ пока зделаемъ шапочкой его вот таким маниромъ (тут олівцем намальовано «П». — Авт.) и всё время какъ только нимного, поцокаемъ, такъ у вогонь и кладемъ чтобы мняхкою билъ а то будитъ твирдой то тода ничиво низьделаемъ.

8°. кода изделаемъ шапочкой то тода напильникомъ нарезуемъ у него эти сами зубци которое унизу.

9°. а тода припаюемъ до него ушка до крисового вирхняка вирезуемъ такое з меди ножницями и, согынаемъ его (далі «в» закреслено. — Авт.) и такое тонинькое з меди виплескуемъ и тилъ ушка привязуемъ чтобы ниотпали тода силымъ припоемъ и зверху бурою и ставимъ тожи у вогонь и дуемъ пока прытой потани а тода, надеваемъ на трубку и малинькимъ молоточкомъ //

Арк. 2. (рис. 6). понимногу пригынаемъ пока обогнёмъ совсемъ какъ объясняю обоуинъ такъ самое и другій делается одно и тоже а потомъ напильникомъ опыливаемъ однимъ и другимъ и тилъ самимъ про которой я вам объяснялъ ято дерево вичищаемъ тію самую пицаную кошкою и мидь вичищаемъ чтобы свитьлей.

10<sup>е</sup>. А потомъ есть такія стальнія мережки зовуця котрими цъвиточки и всъ узоры выделуемъ тожи самое так и кришка выделуется какъ и вирхнякъ а только и разлиция , что соединяется з вирхнякомъ и кришки ушка вместо и заправляется дротъ и заклёповается чтобы ниотпало и обгынаеця носикъ и на кришки зверху 3 квиточки и стовчикъ который я вамъ и обозначилъ на рисунку моей трубки собсвино ручно зделаной работа страшно загайна и морочная ну только чистая и страшно для чиловека вредная потому что сидящая всё зогнувсь работа (далі «и коц» закреслено. – Авт.) и конецъ Милостивой Государь ктбѣ схотель за горячий каминъ хватать такъжы самое и ету работу страшно морочную работать какъ горы большы зымлы пахатной нету, кроме 119 квадратныхъ сажневъ усадби и конецъ

Звыните, что плохо напысалъ потому что заучилсь пысать самъ и сибя а в науки никакъ не билъ //

## References

- Arkhiivni materialy Ivana Zaretskoho. Naukova biblioteka Orenburzkooho istoriko-kraieznavchoho muzeiu.
- Biliaeva, S., & O. Fialko. “Liulky z Karantynnoho dvoru Akkermanskoi fortetsi (za materialamy rozkopok 2004 r.)”. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 14 (2005): 79–86.
- Chekanovskyi, A. “Ceramic pipes for tobacco smoking of the 17th-early 19th centuries from archaeological excavations in Kyiv”. In *Ceramics and glass as a source for research on the past. The 4th International Symposium on Pottery and Glass OSTRAKON*, 41–42. Wrocław, 2019.
- Chekanovskyi, A., & L. Chmil. “Liulky z rozkopok Honchariv-Kozhumiak (na Kyievo-Podoli)”. *Ukrainske honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk za rik 1995 3* (1996): 99–108.
- Chekanovskyi, A., & S. Pavlenko. “Pro deiaki fasony ukrainskykh keramichnykh liulok dlia palinnia tiutiunu za znakhidkamy v Narodychakh (Zhytomyrska obl.)”. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 30 (2021): 106–108.
- Chique stummels. Pipemuseum. Amsterdam. <https://pipemuseum.nl/nl/chique-stummels>.
- Duco, D. H. *Century of Change, the European clay pipe, its final flourish and ultimate fall 1830–1940*. Amsterdam: Pijpenkabinet Foundation, 2004.

- Kovalenko, O. "Hlyniani liulky XVII–XVIII stolittia (terminolohichna rozvidka)". *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 15 (2006): 78–82.
- — —. "Tekhnolohiia vyhotovlennia liulok XVII–XVIII st. (za materialamy Poltavshchyny)". In *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: zbirnyk nauk. st. 2005 r.: Malovidomi storinky istorii, muzeiznavstvo, okhorona pamiatok*, 62–74. Poltava, 2006.
- — —. *Hlyniani liulky XVII–XVIII stolit (za materialamy Poltavshchyny)*. Opishne: Ukrainske Narodnavstvo, 2008.
- Kovalenko, O. V., & R. S. Luhovyi (2019). Zvit pro provedennia arkeolohichnykh rozkopok pose-lennia XVII–XVIII st. v smt. Opishne Zinkivskoho raionu Poltavskoi oblasti. u 2018 rotsi. F. 1, 113 ark. Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NANU.
- Kulatova, I. "Znakhidky kozatskoi doby z Bilskoho horodyshcha". *Novi doslidzhennia pamiatok ko-zatskoi doby v Ukraini* 22 (1) (2013): 91–93.
- Kustary i remeslennyky Poltavskoi huberniy. Po svedeniiam sobrannym v 1898 y 1900 hh.* Poltava: Typo-lytohrafia D. Fyshberha, 1901.
- Kvitka-Osnovianenko, H. F. *Tvory v shesty tomakh*. Vol. 2. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozh-noi literatury, 1956.
- Nazarenko, V. "«Kvartyrne pytannia» ta hospodarska diialnist osobovoho skladu rosiiskoho harni-zonu m. Kyieva u druhii polovyni XVII–XVIII st." 2016. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2076-vadym-nazarenko-kvartyrne-pytannia-ta-hospodarska-diial-nist-osobovoho-skladu-rosiiskoho-harnizonu-m-kyieva-u-druhii-polovyni-xvii-xviii-st>.
- Okhrimenko, L. A. "Arkheolohichna podorozh u «syvu» davnynu". In *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha-2017*, 275–282. Kyiv; Kotelva, 2018.
- Poshyvailo, O. M. *Etnohrafia ukrainskoho honcharstva. Livoberezhna Ukraina (Hetmanshchyna)*. Kyiv: Molod, 1993.
- Puholovok, Yu. "Ceramic Toys and Spare Time Items of Townspeople in Hetman Ukraine in the 18th Century: on Materials from an Excavation in Poltava". *Europa Postmediaevalis* 2 (2020): 153–162.
- Puholovok, Yu. O., & Ye. S. Kalashnyk. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi: Stare misto*. Kyiv; Poltava, 2009.
- Shukhevych, V. *Hutsulshchyna*. Verkhovyna: Hutsulshchyna, 1997.



- Shyvelbush, V. *Smaky raiu. Sotsialna istoriia prianoschiv, zbudnykiv ta durmaniv*. Kyiv: Nika-Tsentr; Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko, 2016.
- Sodomora, Kh. M. “Metalevi prykrasy i dopovnennia v tradytsiinomu cholovichomu kostiumi ukrainsiv Karpat kintsia XIX – pochatku XX st.: istoriia, typolohiia, khudozhni osoblyvosti”. Dys. kand. mystetstvoznavstva, Lviv, 2020.
- Suprunenko, O., & O. Sydorenko. “Materialy kozatskoi epokhy iz zaplavy Suly poblyzu Luben”. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* 21 (1) (2012): 12–21.
- Sydorenko, O. V., & O. V. Kovalenko. “Deiaki rysy materialnoi kultury navkololubenskykh slobid XVII–XVIII st. (za materialamy khutora Ostriv)”. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy* 1–2 (2000): 84–90.
- Telehin, D. Ya., ed. *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII*. Kyiv: Instytut zmistu i metodiv navchannia, 1997.
- Teplytskyi, V. P. *Reforma 1861 r. i ahrarni vidnosyny na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, 1959.
- Tobacco pipe 1760–1830. Germany (?). Pipemuseum. Amsterdam. <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-18-100>.
- Tobacco pipe 1828–1835. Germany. Porzellanfabrik Tettau. Amsterdam. <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-21-990>.

**Oksana Kovalenko, Yurii Puholovok**

## **THE METAL ACCESSORIES OF THE TOBACCO PIPES (according to the ethnographic and archaeological materials from Poltava region)**

The publication examines the spread of the “stummel”-shaped smoking pipe in the Ukrainian territory of the Russian Empire from the end of the eighteenth century to the beginning of the nineteenth century. Prior to the advent of cigarettes in the 20th century, these pipes were widely used. The inclusion of archaeological and ethnographic sources made it possible to establish the manufacturing

technology of metal accessories for these pipes and to clarify the names of their structural components.

Publication of an ethnographic source – a photograph and transcription of a manuscript from the expedition of the famous archaeologist, ethnographer, and ceramologist of the late 19th and early 20th centuries – Ivan Antonovych Zaretskyi – dedicated to the making of a wooden cradle with metal accessories and a decorative lid. The music was composed by Luka Meleshko of the village of Velyka Pavlivka in the Zinkivsky district of the Poltava region. He drew a pipe with a lid and stem attached and signed the names of the product's components.

The study involved the metal components of 19 wooden pipe fragments discovered during archaeological excavations in the Poltava region, primarily in the regimental city of Poltava. The authors analyzed the manufacturing technology of metal pipe components. On the basis of stratigraphic observations and European analogies, it has been determined that these pipes were used between the late 18th and early 19th centuries.

In general, it can be assumed that clay pipes predominated in quantity on the territory of sub-Russian Ukraine from the 17th to the end of the 18th century. Porcelain and earthenware pipes imported from Europe were among the elite, but they were not widely used. In the 1830s, there was a sharp decline in the number of clay smoking devices, while wooden pipes became increasingly popular. Beginning at the end of the 18th century and particularly in the first quarter of the 19th century, wooden pipes in the form of “stummels” became popular, first among the military and then the general populace. These inexpensive items, with their simple-to-use, low-art accessories, became a distinguishing characteristic of the military environment and, later, of the poor populace.

General stratigraphic archaeological observations confirm this. Particularly, the materials from Poltava indicate that similar products were popular among the residents of Poltava as early as the late 18th century, and that the end of the 1930s can be considered the height of the new fashion for these items in the city. With the expansion of the source base, this date may be subject to change.

Over the vast expanse of Ukrainian territory, a certain similarity can be observed in the manufacturing process and the names of smoking accessories' components. During the late 19th and early 20th centuries, artisanal production made use of the centuries-old know-how for crafting individual components, particularly lids.

**Keywords:** archaeology, tobacco pipe, tobacco pipe accessories, Poltava, Velyka Pavlivka, Poltava region, Ivan Zaretskyi.